

A Halotti Beszéd retorikája

Tarnai Andor

Meglehet, hogy a szakemberekben vegyes érzelmeket keltett dolgozatom címe, mert hiszen a Halotti Beszéd retorikájáról éppen eleget írtak az utóbbi évtizedekben, s emiatt az a gyanú támadhat, hogy ugyan mi újat hallhatnak majd a következőkben; gyanakvásukat még csak erősítheti, hogy olyan szövegről lesz szó, amely több mint 200 éve élénken és szakadatlanul foglalkoztatja ugyan a magyar tudományt, de a megoldatlan kérdések mégsem látszanak fogyni körülötte, sőt a szöveg viszonylagos elszigeteltsége miatt nem egy közülük eleve megoldhatatlannak látszik. Azt hiszem azonban, mégis kísérletet lehet tenni néhány újdonságnak látszó adalék elmondására: úgy látom ugyanis, hogy a Halotti Beszéd szövegéhez filológiaiilag is akad hozzátenni való; és mivel éppen a magától értetődő és mindennapi az, ami tapasztalat szerint leginkább el szokta kerülni a kutatók figyelmét, egy ilyen tényezőre szeretném felhívni a figyelmet. Elöljáróban azt hangsúlyozom még, hogy a Halotti Beszédet végig irodalomtörténeti szempontból tárgyalom, és lényegében azt a hagyományt folytatom, ami Horváth Jánosig követhető nyomon; azt, amit ő, szokott szerénységével, jórészt Négyesy Lászlónak tulajdonít.

A szakirodalomban ugyanis az utóbbi 50 esztendőben mindenki Horváthra nyúlt vissza: az ő érdeme annak leszögezése, hogy a Halotti Beszéd valóban szónoki beszéd, mégpedig "szabad, kivonatos tolmácsolása egy latin sermo-nak", amely akár "más, rokon tartalmú szöveggel is felcserélhető: egy temetési beszéd a sok közül", s emiatt "nem is kellett szó szerint úgy elmondani, amint le van írva"; eredetileg "nem írásmű" volt és "sokszor elmondták (több-kevesebb alkalmi változatban), míg valaki így, amint ránk maradt, írásban rögzítette meg." Mint szöveg, a magyar nyelv irodalmivá emelésének azt az előkészítő "folyamatát" kép-

viseli, mely még az élőszo területén ment végbe, latin egyházi kultúrán nevelkedett papok beszédeiben: "tanításaiban." Négyesi-citátumban hangzik el aztán az a további megállapítás, hogy a Halotti Beszéd tanúsága szerint 1200 táján már "latin retorikai elemek is olvadtak bele stílusunkba". Beszél még Horváth a magyar Beszéd és latin előképe viszonyáról, s megjegyzi röviden, hogy a magyar változat "egyes gondolatokat szemel ki, melyek az igénytelenebb hallgató kedélyére erősebben hatnak."¹

Rövid tudománytörténeti áttekintéssel is igazolható, hogy a későbbi kutatók újabb keletű nézetei és eredményei valóban Horváth János egy-egy gondolatára vezethetők vissza. Hogy csak a legjelentősebb tanulmányokat és szerzőket említsem: Szabolcsi Bence arról írt, hogy "a Halotti Beszéd egész felépítése oly erősen ritmikus jellegű, hogy nem mondtunk róla sokat, ha teljes egészében a vers (persze rím nélküli vers) határán járó ritmikus prózának nevezzük": - az alapgondolat nem más, mint Horváth János ama kijelentésének zenetudósra valló kifejtése, mely szerint a Halotti Beszédet szabadon, szónoklatként mondták el, a közvetlen latin minta és stílus "csak segítette fölemelkedni a maga fogalmi magasabbrendűségébe, s példával szolgált neki a kifejezés művészi hatékonyságára."²

Ifjabb Horváth János arra a megállapításra jutott, hogy Telegdi Csanád esztergomi érseknek Róbert Károly királyunk temetésén elmondott orációjában "szorosan a Pray-kódex Sermo-ja és a magyar Halotti Beszéd menetét, sémáját követi"; azt mondja továbbá, hogy a két halotti búcsúztató "a magyar egyház különleges szükségletének megfelelő" régi sémához igazodott, és bár "mind a Pray-kódex latin Sermo-jában, mind pedig Telegdi érsek búcsúztatójában csak egészen mellékesen van utalás a megváltásra", eretnekségre és görög hatásra nem kell gondolni; befejezésül megállapítja még, "hogy a Pray-kódexben olvasható Halotti beszéd sem nem másolat, sem nem eredeti (=első) fogalmazvány, hanem egy, a magyar liturgiában már régtől fogva használatban levő liturgikus séma többé-kevésbé önálló magyar parafrázisa."³

Az utolsóinak idézett mondat teljesen a "nagy" Horváth szellemében fogant; az ifjabb Horváth érdeme egyrészt abban a megállapításban áll, hogy a magyar egyház a latin Sermo-val "a fájdalom spontán és szertelen megnyilvánulásaival szemben, - ami a régi népi siratóknak is jellemzője lehetett -, az érsek a gyászt és a fájdalmat bizonyos racionális keretek közé akarta szorítani a középkori keresztény egyházi felfogásnak megfelelően", másrészt abban, hogy a latin Sermo-nak speciálisan magyar és történetileg hosszan elnyúló jelentőséget tulajdonít.

Az újabb nyelvész-kutatók közül első helyen Balázs János irodalmi szempontokat érvényesítő eredményeit kell említenem: az idősebb Horváth (és Négyesy), valamint Szabolcsi Bence magyar stilisztikai megállapításait, s az ifjabb Horváth latin rímes és ritmikus prózát tárgyaló könyvét messzemenően figyelembe véve (Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái, Bp. 1954.), ő tette elsőnek tüzetes retorikai vizsgálat tárgyává a Sermo és a Halotti Beszéd szövegét, először állapított meg bennük számos latin retorikai fogalommal egyeztethető szó- és mondatalakzatot (repetitio, interrogatio, exclamatio, traductio stb.): - mindezzel nem tett mást, mint mindkét szöveg felől igazolta a Négyesy László által felvetett gondolatot; mármint azt, hogy "latin retorikai elemek is olvadtak bele stílusunkba".⁴ - Benkő Loránd monumentális monográfiája, az irodalmi kutatások számára is rendkívül fontos: elején ugyanis a szöveg és olvasata áll, amit az alábbiakban én is használni fogok, a végén pedig "A szövegalkotás és stiláris eszközei" fejezetcím alatt olyan tudnivalók, amelyek az irodalomtörténést elsőrendűen érdeklik.⁵

Ami véleményem szerint az eddigi - itt említett és fel nem sorolt - szakirodalomból jóformán teljesen hiányzik, vagy legfeljebb néhány megjegyzésre korlátozódik, az a Halotti Beszéd közönségének kérdése; s megint ez az, ami leginkább még a "nagy" Horváth Jánosnál jut kifejezésre: jobbára magától értetődő dologként, vagyis, hogy a magyar Halotti Beszéddel a papnak a néphez kellett szólnia, megtalálható nála az a nézet, hogy emiatt a magyar Halotti Beszéd a latin nyomán csak "egyes gondolatokat" tartalmaz; előfordul még a "tanítás" szó, de idézőjelbe

téve: gondolom, használatával arra kívánt utalni, hogy tudatosan alkalmazza a jóval később kanonizálódott református prédikációs hagyomány terminológiáját.

Jóval később, az ifjabb Horváth Jánosnál, a szöveg továbbélésének vizsgálata során mint "külön érdekesség" kerül szóba, "hogy a Pray-kódex Sermo-ját, vagy annak magyar változatát egyszerű szerzetes, illetőleg valamely világi ember sírjánál kellett elmondani: lényegében ugyanaz a halotti búcsúztató szólal meg most a király [Róbert Károly] temetése alkalmával is"; ugyancsak nála olvasható az a kitétel, hogy a Halotti Beszéd Telegdi Csanád gyászbeszédével szemben "primitív egyszerűségével, részletező naivságával" tűnik ki. Lehet tehát, hogy közönségét is az egyszerű, naiv gondolkodású emberek között kereste: mindebben megint a latin szöveg történeti funkciójának pontosabb meghatározásán túl nincsen lényegesen új, mert a "primitív egyszerűség" és a "részletező naivság" stiláris szempontú megfogalmazása annak, amit az idősebb Horváth "az igénytelenebb hallgató" kedélyéről mondott, és mindkét Horváth véleménye azon alapul, hogy másnak szólt a latin szöveg, megint másnak a magyar.

Elődeimhez hasonlóan magam is úgy látom, hogy a Halotti Beszéd közönségét - legyen az maga a királyi udvar, vagy egy szerényebb rangú csoport, - csak magából a szövegből ill. a szövegekből kiindulva lehet, szűk lehetőségeink között, valamiképpen körülírni: ez az első feltétele minden további meggondolásnak. Szöveg ugyanis kettő van: a latin Sermo és az ennek alapján készült Halotti Beszéd, az elsőt nyilvánvalóan más publikum számára, más céllal írták, mint a másodikat, és valóban, eleve feltételezhető a kétféle közönség. További támpontot ez után valóban az a felismerés nyújthat, hogy ha a latin Sermo-t az egész magyarországi egyház számára szerkesztették, és hosszú ideig irányadónak bizonyult, és ha a magyar változatot, vagy változatokat igen különböző hallgatóság előtt, igen különbözőképpen "tolmácsolták" (Horváth János), akkor a Halotti Beszéd név alatt, írásban megmaradt magyar szöveg meghatározott, 1200 körüli hallgatóréteg számára készült. E réteget azonban nem úgy kell elképzelni, hogy néven nevezhető emberekből állt: sokkal valószínű-

nőbb, hogy a szónoki gyakorlat során absztrahálódott, afféle imaginárius közönsége volt, amelynek a leírt változatot az egykorú meggyőződés szerint hatásosan lehetett elmondani, mert megfelelt a feltételezett igényeknek és ismereteknek.

Nyomatékosan meg kell mondani még, hogy a Sermo és a Halotti Beszéd nyelvi különbözősége alapján feltételezett közönség nem zárja ki egymást automatikusan, mert a magyar szöveget meghallgathatta az is, aki tudott latinul, s az utóbbit csupán annak kellett "tolmácsolni", aki az előbbit nem értette meg. A két réteget a nyelvtudás választotta el egymástól, ami azonban nem feltétlenül jelent lényeges különbséget a rendi hovatarozás tekintetében: a latinul nem tudó lehetett pl. főúr, aki nem értett a betűvetéshez, de attól még nagyon jól elláthatta a társadalmi helyzetével összefüggő teendőket, s az akkori körülmények között elég széles vallási ismeretekkel rendelkezhetett. A Halotti Beszéd szövegéből kielemezhető probléma abban áll, hogy milyen volt, kikből állhatott a szakirodalom szerint "egyszerű", "naiv" hallgatóság.

A latin nyelv ismerete teológiai ismeretekkel járt együtt, s ezek a Sermo szövegén annak ellenére meglátszanak, hogy címe szerint népnek szánt beszédnek készült; színvonala még inkább kitűnik a magyar "tolmácsolásból", amely valóban azt tartalmazza belőle, ami "a hallgató kedélyére erősebben" hathatott. A Sermo-ban azt fogalmazták meg, amit minden vallásban képzett kereszténynek tudnia kellett. Benne van tehát 1. a teremtés, 2. a bűnbeesés, 3. a megváltás, 4. a feltámadás 5. és az imádkozásra való felszólítás. A teológiai ismereteket a beszéd első felében Ezekiel próféta szó szerinti idézése tanúsítja:

Ezekiel 18, 2.

Patres comederunt uvam acerbam
et dentes filiorum obstu-
pescunt ...

Sermo

Patres ... comederunt uvam, acerbam,
sed modo dentes filiorum obstu-
pescunt.

A szöveg közepe táján egy Szent Páltól származó citátum áll:

Ad Philippenses 3, 20

Sermo

Nostra autem conversatio
in caelis est ...

Nostra ... conversatio
in caelis est.

Ugyanitt kell megjegyezni, hogy a teremtés és bűnbeesés elbeszélésénél a Sermo egy helyen alludál a Genesis-ben olvasható szövegre: a "pulvis sumus" ugyanis nem lehet más, mint utalás a közismert bibliai "pulvis es, et in pulvem reverteris"-re (Gen. 3, 18). Ha végül a beszéd egész mondanivalóját magában a Sermo-ban található szavakkal akarjuk összefoglalni, a következő, kétszer is előforduló passzusra utalhatunk: a "mansio nostra non ista fovea"-ra és a valamivel alább álló "non ista fovea est mansio nostra"-ra: mindkettő az örök életre és a feltámadásra vonatkozik.

Merőben más a magyar változat. Először is kimaradt belőle minden tudós elem: Ezekiel és Pál neveit, főként pedig szavait feltehetően olyanoknak gondolta a magyar átdolgozás leírója, melyek a semmit, a nagyon keveset, vagy legalábbis nem azt jelentik elképzelt publikumának, amit egy teológiában jártas papnak jelenteniük kellett. Megváltozott ezen felül a szerkezet, mert a magyar csak 1. a teremtés, 2. a bűnbeesés leírásából, és - befejezésként - 3. imádságra való felszólításból tevődik össze. Elmarad tehát a megváltásról szóló tanítás, és nincsen szó benne a feltámadásról. Erre mondta Horváth János, hogy az átdolgozó "forrása elmélkedő részének csak komorabb szakaszából merít", - de megethette, mert az ugyancsak magyar nyelvű Könyörgés ugyanezt magában foglalja. Horváth János mutatott rá, hogy a magyar Halotti beszéd tartalmazza "a paradicsombeli tilalmakat", ami miatt persze a bűnbeesés története részletesebb benne, mint az egészében véve terjedelmesebb latinban. Tudtom szerint a bővebb előadás közelebbi forrását eddig nem ismerték fel. Nem más ez, mint maga a Biblia:

Praecipitque ei dicens: Ex
omni ligno paradisi comede:
De ligno autem scientiae boni
et mali ne comedas. in quo-
cumque enim die comederis
ex eo, morte morieris.

És mēnd párádicsumben Boloß
ǰimilcsektül mondá neki élniē.
Xëon tilutoá üt i 1/3 fá
ǰimilcsétül. ǰe mondoá neki,
mérēt nüm ēnējk: isá, ki
napon ěmdöl az ǰimilcstül,
xáláneq xaláláál xolsz.

Az a részlet viszont, amely szerint Ádám és Éva "evék" a tiltott gyümölcsből, és vele az egész emberi nemnek "halált evék", kétségtelenül a Sermo-ból való, egyetlen kivétellel: sem ebben, sem a Bibliában nincsen benne, hogy "a gyümölcsnek oly keserű vala íze, hogy torkukat megszakasztja vala".

Véleményem szerint az elmondottakból az következik, hogy a magyar nyelvű Halotti Beszédnek a Sermo mellett két további forrása van, s általuk más megvilágításba kerül a szöveg, a szövegező és közönsége. Nyoma van a Genesis szövegszerű ismeretének, és belopakodott egy állítás, ami a Bibliából hiányzik, de (előttem ismeretlen szöveg alapján) része lehetett a "népszerű egyházi tanításnak". Ha pedig a Biblia és a tanítási tradíció hatásáról beszélni lehet, talán nem lesz indokolatlan az az állítás sem, hogy a magyar szöveg kialakítását e két újabb tényező erősen befolyásolta, a "népszerű egyházi tanításnak" pedig magyar nyelvűnek kellett lenni.

Eme tanítás frazeológiájából származhat ugyanis a magyarban mind a bibliai eredetű, stilisztikai vonatkozásban sokszor és dicsérően emlegetett "halálnak halálával halsz" kifejezés, mint a "morte morieris" magyar megfelelője, ami utóbb került a Jordánszky-kódexbe, mind pedig a Sermo-ban is meglevő "pulvis sumus", amely "por és hamu" alakban jelenik meg magyarul, és anyanyelvi szövegekben jóval később is általános.⁶ A "por és hamu" latinját a Sermo közepéből kellett kiásnia a magyar tolmácsolónak hogy a sajátjának elejére tegye és emiatt elég való-

színűtlen, hogy ebben az esetben közvetlen fordítással van dolgunk. Sokkal valószínűbbnek tartom azt a feltevést, hogy a Halotti Beszéd szövegébe az akkoriban "népszerű egyházi tanítás" frazeológiájából és szerkezetéből került.

Ugyancsak a tanítás nyomait, mégpedig a köztudottan szónoki módon megfogalmazott tanításét képviseli a Halotti Beszédnek a Sermo-hoz képest feltűnően hosszú, imádkozásra felszólító záró szakasza. E részben vannak kifejezések, amiket a középkor végén már nem írtak le, és nem is mondhattak: ilyen a "szent asszony Mária" (beatissima virgo Maria) és a "Péter úr", mert az egyházi nyelv időközben tovább alakult, és a Halotti Beszéd még korai fázist képviselt. A keresett közönség szempontjából e részletben az a kitétel látszik fontosnak, amely szerint Péternek hatalom adatott "oldania és ketnie": nyoma sincs ennek a latin Sermo-ban, könnyen kimutatható azonban az evangéliumokból (Mt. 16, 19; Jn. 20, 23); nevezetes passzus, mert ezen alapul a pápai hatalom és a papságnak engedélyezett bűnbocsátás.

Ha mármost a Halotti Beszéd közönségével hozzuk kapcsolatba a kitételet, nagyon valószínű, hogy ez is tanításra szolgál: arra nevezetesen, hogy a hallgatóság tisztelje a papságot, a gyónást ne mulassza el, és általában is a vallásnak megfelelően éljen. Elég valószínű továbbá, hogy ilyen intelmeket nem klerikusokhoz, hanem világi hallgatósághoz kellett intézni, mint ahogy a világiak tanításának anyagába szorosan beletartozhatott a teremtéstörténet és ennek kiegészítése is a fantáziát megmozgató részlettel. Kérdés azonban, hogy mit értsünk "tanítás"-on. Nyilvánvalóan hittételek és bibliai történetek közérthető közlését, de persze nem a Horváth János által is idézőjelbe tett prédikátori tanítást, nem is azt, amit esetleg a mai, például iskolai szóhasználat szerint értenek rajta.

Meg lehet jegyezniük ugyanis, hogy a Halotti Beszéd írója olyan hallgatóságot képzelt maga elé, amely a teremtés és a bűnbeesés történetét nem a temetésen, vagy temetéseken hallotta először: feltételezte, hogy már előtte is nagyon jól tudta, és az adott alkalommal csak újra hallotta. Ha a magyar szövegező nem így gondolja, teljesen célját té-

veszti, mert szónoklatát senki meg nem érti. A latin Sermo-ban a tárgy tudott volta benne is van, mert "Optime nostis"-szal (jól tudjátok). Kezdődik, második mondatának elején a "Considerate" (Gondoljátok meg) áll, vagyis a már tudott történeten elgondolkodni kell. A magyar szövegben a "lát" és a "meggondol" között nincsen különbség, a tolmácsoló talán a maga nyelvén nem is tudta volna a kettőt elválasztani egymástól. A "látjátok" azonban kétszer fordul elő: először, mint Balázs János írja, rámutatásként, másodsor az "egyes ember és az egész emberi nem" viszonylatában, logikai következtetésként; az első jelentés korántsem azonos a másodikkal, mert az utóbbit látni nem lehet, s értelmét mai szóval csak "meggondolni" lehet: nem a halott látását, hanem halandóságunk belátását jelenti.

Jól megfontolva azt, hogy a Halotti Beszéd tolmácsolója elég tisztes hittani ismereteket tételezett fel hallgatóiról, s ezeket világiakból állóknak képzelte, nehéz feltételezni, hogy publikuma közrendű halandókból állott. Sokkal inkább előnyös helyzetű, esetleg előkelőbb származásúakból, akiknek mindenképpen volt idejük és alkalmuk a bibliai történetek elsajátítására és hitük előírásainak megfelelő gyakorlására. Ugyanakkor az is biztos, hogy latinul nem tudtak, és vallási ismereteiket magyarul tanulták. Tanításuk nyelvi anyaga és stílusa tanult papok körében, úgy látszik 1200 körül már alakulóban volt: a Halotti Beszédben a teremtésről és a bűnbeesésről szóló rész maradt meg szövegszerűen, de kiviláglik belőle, hogy egy másik, elveszett résznek a gyónásról kellett szólnia. A vallási oktatás persze szóban történt, mert a tanító pap elődeinek praxisából pontosan tudta, mit kell tanítania; a tanítást sokszorosan leírni viszont alighanem felesleges volt, mert akiknek leírták volna, olvasni nem tudtak.

Ha végül annak okát keressük, hogy a Halotti Beszédet kinek és miért írták le 1200 táján, csak azt felelhetjük, hogy olyan papok számára, akiknek "előnyös helyzetű" világiak (előkelőségek) előtt kellett temetési beszédet mondaniuk. Sokszor megcsodált és újabban retorikai fogalmakkal körülírt stílusa a hit szóbeli tanítása során alakult ki, és egyáltalán nem valószínű, hogy a leíró rendkívüli talentumának bizonyí-

téka: ha egy művelt pap élőszóval tanított, a tárgy, a saját és hallgatói méltósága egyformán megkívánta, hogy ép mondatokban, hangzatosan beszéljen. E beszédmód jellemvonásai a szóbeliségben fejlődhetnek ki; hatással lehetett ugyan rá a kereszténység előtti, valamiféle fentebb stílű beszéd, de tartalma és formái egyre inkább krisztianizálódtak: az ősivel - és máig meglévővel - szemben az utóbbit másodlagos szóbeliségnek nevezném, mert papok és hívek kapcsolatának bizonyos formáira korlátozódott, és jóval kisebb területet foglalhatott el, mint az elsődleges szóbeliség, jelentőségét azonban mint tudós és szervezett képződményét, nemigen lehet lebecsülni: ebből fejlődött ki ugyanis lassanként az a próza, amelynek helyenként nagyon jó, rendkívül numerózus szép magyarságú példáival a kódexirodalomban találkozunk.

A szövegformálásnak akkor még nem léteztek megfogalmazott szabályai, de magyarul, rendszerbe foglaltan a 18. század közepéig sem léteztek ilyenek: legfeljebb törekvéseket, esetleg átmenetet jelző megjegyzéseket ismerünk. Kaprinai István 1758-ban még azt írta latin egyházi szónoklatában, hogy egyes jelenségekről csak azért beszél, mert bármilyen hazai nyelvű beszédben könnyen felhasználhatók,⁷ de egyes nyelvekre vonatkozó előírásokat, vagy ajánlásokat már nem közölt. A magyar nyelvű szónoklás - és írott próza - szabályait a Halotti Beszéd után még hosszú századokon át csak előszavakból, egyes példákból kikövetkeztethető kor- és divatjelenségekből, és latin retorikák nyomán tanulmányozhatjuk. Ebben a tág történeti összefüggésben nagy jelentőségű a Halotti Beszéd, ahonnan a magyar szónoki próza először lép át a második szóbeliségből az írásbeliségbe, s egyszer majd innen kiindulva láthatunk hozzá rendkívül hézagosan ismert fejlődésének rendszeres feldolgozásához.

JEGYZETEK

1. HORVÁTH János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Budapest, 1931, 83-86.
2. SZABOLCSI Bence: Vers és dallam. Budapest, 1959, 13-32.
3. HORVÁTH János (ifj.): A Halotti Beszéd történetéhez, in: MNy 1970, 421-429.
4. Magyar deákság. Budapest, 1980, 451-486.
5. BENKŐ Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Budapest, 44-62, 351-381.
6. Pl.: Tomsvári Pelbárt: De tempora I, 3, I: pulueres seu partes Érdy-k. 10/a: porokat hamwyokat; uo I, 3, R: pulueres omnium = Teleki-k 246: mindeneknek prat hamuyat stb.
7. Institutio eloquentiae sacrae I. Cassoviae, 1758, 566.